

POZITÍVNA DEVIÁCIA V ČESKOSLOVENSKU V 80. ROKOCH: PRÍPAD BRATISLAVSKÉHO ENVIRONMENTÁLNEHO HNUTIA¹

JÚLIA ČÍŽOVÁ – MICHAL ĎURČO

ČÍŽOVÁ, Júlia – ĎURČO, Michal. Positive Deviance in 1980s Czechoslovakia: The Case of the Bratislava Environmental Movement. *Historický časopis*, 2022, 70, 3, pp. 461–486, Bratislava.

1980s Czechoslovakia provides the backdrop for an emergence of an approach to social change conceptualized within sociology as positive deviance. The term is used to describe individuals and communities which defy negative behaviour patterns in society. The Normalization period in Czechoslovakia was generally characterized by passivity and reluctance to engage in public matters. It was within this atmosphere that the so-called “islands of positive deviance” became antidotes to general resignation and proved to be hotbeds of citizen activism, later paving the way for the emergence of civil society. One such example of activism within the setting of devastated nature in Slovakia was the Slovak environmental movement formally constituted under the Slovak Union of Nature and Landscape Protectors (SZOPK). The aim of this paper is to analyse the factors leading up to the transformation of an official, state-controlled organization into a well-respected social movement. Due to the broad scope of their pursuits, the paper mainly focuses on activities which raised their public profile and contributed to the spread of positive behaviour patterns in society.

Keywords: State socialism. Slovak environmental movement. Citizen activism. Positive deviance. 1980s.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.3.4>

Spoločenská situácia na Slovensku v 80. rokoch

Obdobie neskorého socializmu sa vyznačovalo ekonomickou stagnáciou a neschopnosťou vládnej garnitúry presadiť zmysluplné reformy. Gorbačovova politika prestavby a glasnosti v druhej polovici 80. rokov síce sľubovala priniesť zmeny a impulzy do fungovania socialistického života, no ich implementovanie zlyhávalo a v Československu chýbalo silné politické krídlo, ktoré by dokázalo reformovať politicko-ekonomický systém.²

1 Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu GAČR 22-01953S – *Věda a emoce: Promýšlet environmentální hnutí za komunismu v Československu v 70. – 80. letech 20. století* riešeného v Ústave pro soudobé dějiny AV ČR.

2 Viac k ekonomicko-sociálnym otázkam aj v nadväznosti na stav životného prostredia pozri

Okrem nepriaznivej ekonomickej situácie identifikovali vtedajší sociológovia aj viaceré tzv. spoločenské poruchy, „*generované predovšetkým centralistickým administratívno-byrokratickým typom riadenia spoločnosti a v spoločnosti či joninovským ‚konzervatívnym syndrómom‘, charakteristickým pre všetky štátne-administratívne systémy vybudované na koreňoch stalinizmu a neostalinizmu*“.³ Sociológ Martin Bútora písal v tejto súvislosti o tzv. tieňovom človeku, resp. o človeku druhého okruhu, rezignovaného na nefunkčný systém.⁴

Bežnými sa stali javy ako zdvojená morálka, relativizácia hodnôt, pasivita súvisiaca s pocitom nemohúcnosti, netolerancia voči nonkonformnému správaniu a neexistencia neorganizovaného či nekontrolovaného komunitného života ako dôsledok úniku do súkromia. Spisovateľ Anton Hykisch v roku 1989 písal o tzv. *nárazoch zvlčlosti*, prejavoch agresivity a nekultúrnosti. „*Vytratil sa spoločenský život. Vytratil sa zo spoločnosti, z verejnosti a nastáhoval sa do súkromia, za štyri múry nového domu, chaty, vily, chalupy. Spoločenský život sa redukoval, zúžil. A stále sa zužuje.*“⁵

Občania sa vo voľnom čase organizovali v štátom kontrolovaných záujmových organizáciách a zväzoch, ktoré boli spravidla súčasťou Národného frontu. Členstvo v spoločenských organizáciách bolo aj kvôli nútenej organizovanosti často formálne a reflektovalo celospoločenskú pasivitu. Koncom 80. rokov však vo východnom bloku začalo vznikať čoraz viac neformálnych združení a iniciatív s rôznym zameraním, ktoré svojou činnosťou prispievali k štrukturálnym zmenám v spoločnosti. Ich počet sa odvíjal od charakteru politického režimu v danej krajine, v mnohých vznikali samovoľne a boli úplne nezávislé od štátnych štruktúr. Často sa etablovali v rámci oficiálnych inštitúcií, organizácií či zväzov. Používať ich ako platformy bolo výhodné z hľadiska verejného vystupovania, právnej subjektivity a aj vyhýbania sa obvineniam z protirežimnosti.

PRŮCHA, Václav. Ambice a ekonomická realita dvou dekád (1969 – 1989). In: PRŮCHA, Václav et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992*. Brno: Doplněk, 2009, s. 688 – 694; 873 – 890. ISBN 978-80-7239-228-5.

- 3 KRIVÝ, Vladimír. Efekty žaby a kravy v zauzleniach spoločenskej dynamiky. In: *Sociológia*, 1989, roč. 21, č. 3, s. 344. Joninovský konzervatívny syndróm sa viaže k Leonidovi Grigoryevichovi Ioninovi, sovietskemu sociológovi, ktorý v 80. rokoch formuloval teóriu tzv. konzervatívneho syndrómu. Podľa Ionina konzervatívny syndróm reprezentoval technokratický princíp svojvôle a posvätný princíp organickosti, ktorý slúži na zdôvodnenie oprávnenosti a účelnosti akéhokoľvek druhu konania prostredníctvom uznania „*objektívnych výhod*“ bez ohľadu na spoločenské dôsledky. Kombináciou týchto dvoch princípov dochádza k sakralizácii technokratickej racionality. Pozri: IONIN, Leonid Grygoryevich. The Conservative Syndrome. In: *Soviet Sociology*, 1988, roč. 27, č. 2, s. 38 – 58.
- 4 BÚTORA, Martin. Vyzdorúvanie alebo každodennosť pozitívnych deviantov. In: AČ, Michal et al. *Lesk a bieda každodennosti*. Bratislava: Smena, 1990, s. 77. ISBN 80-221-0057-9
- 5 HYKISCH, Anton. Nárazy zvlčlosti. In: *Literárny týždenník*, 1989, roč. 2, č. 11, s. 12 – 13.

Česká sociologička Jiřina Šiklová koncom 80. rokov sformovala koncepciu tzv. šedej zóny, istej spoločenskej dimenzie fungujúcej na pomedzí establišmentu a opozície predstavovanej disentom.⁶ Charakteristickou črtou šedej zóny bolo to, že ju tvorili kvalifikovaní, vzdelaní jednotlivci, pôsobiaci v oficiálnych štátnych štruktúrach, ktorí aj vďaka pohľadu zvnútra a možnostiam, ktoré im ponúkali ich pozície, zaujímali kritické postoje voči fungovaniu štátnej moci. So svojou kritikou nevystupovali otvorene opozične a snažili sa balansovať v istých medziach, vďaka čomu sa vyhýbali perzekúcii zo strany štátu. Podľa Šiklovej existovala šedá zóna v každej definovateľnej spoločenskej, profesionálnej a záujmovej skupine, no o ľuďoch zo šedej zóny ako celku sa nedalo povedať, že by disponovali vlastným programom či konkrétnymi cieľmi.⁷

Koncom 80. rokov sa v tunajšej sociologickej obci začal častejšie objavovať termín „*pozitívna deviácia*“, resp. jej „*ostrov*“, často tvorené práve ľuďmi zo šedej zóny. Slovenskí sociológovia tento koncept aplikovali na neskorosocialistickú spoločnosť. Pozitívna deviácia sa vzťahovala na tie druhy správania, ktoré prekračovali normatívne štandardy a boli protipólom negatívnych spoločenských javov. „*Proti nivelizačno-priemernostnému syndrómu, iste zdôvodnenému, ale spoločensky nepriaznivému, stoja viaceré ,ostrov* pozitívnej deviácie‘, predstavované väčšími či skôr menšími skupinkami ľudí s neštandardnými a neraz až prekvapujúco pozitívnymi orientáciami,“ napísal sociológ Vladimír Krivý.⁸

Samotný termín na Slovensku konceptualizovala a spropagovala koncom 80. rokov sociologička Soňa Szomolányi. „*Pozitívna deviácia je totiž vzopretie sa proti ,zlým‘ pravidlám hry. Difúzia takého vzoru konania vytvára ostrovčeky pozitívnej deviácie.*“⁹

Pojem deviácia v pozitívnom zmysle už skôr používal slovenský sociológ Martin Bútor na označenie abstinujúcich alkoholikov. Tí sa združovali v kluboch alebo skupinách, pričom samotné združovanie malo pre nich destigmati-

6 V slovenskom prostredí môžeme hovoriť o katolíckom disente a občianskom disente. Aktivistami tajnej cirkvi vytvárali vlastné, nezávislé štruktúry, no občiansky disent bol na Slovensku málopočetný a atomizovaný. Rozšírenejším javom pre Slovensko, aj v dôsledku odlišného charakteru normalizácie, bolo latentne opozičné pôsobenie v rámci oficiálnych štátnych štruktúr.

7 ŠIKLOVÁ, Jiřina. The “Gray Zone“ and the Future of Dissent in Czechoslovakia. In: *Social Research*, 1990, roč. 57, č. 2, s. 352 – 353.

8 KRIVÝ, Vladimír. Sociologický pohľad na problémy dneška. Hodnotové orientácie. Syndrómy, trendy, signály. In: *Nedelná Pravda*, 1988, roč. 21, č. 36, s. 10.

9 SZOMOLÁNYIOVÁ, Soňa. Je sociálna zmena mimo nás? In: Literárny týždenník, 1989, roč. 2, č. 11, s. 10; Poznámka: Koncept pozitívnej deviácie sa objavil v americkej sociológii už v 50. rokoch 20. storočia. Pozri SOROKIN, A. Pitrim. *Altruistic Love: A Study of American “Good Neighbors“ and Christian Saints*. Boston: The Beacon Press, 1950.

začný efekt.¹⁰ Podobnú rolu zohrávali v spoločnosti rôzne iné vzájomne podporné skupiny.

Pozitívnych deviantov charakterizoval altruizmus, cieľavedomosť, odhodlanosť, podnikavosť a aktívnosť. Svojím konaním (často išlo o jedincov s charizmou a prirodzeným vodcovstvom) sa im darilo šíriť pozitívne vzorce správania medzi širokou verejnosťou a prispievať tak k zmenám v uvažovaní jednotlivca či v jeho fungovaní v spoločnosti. Ich konanie malo často vplyv aj na postupné zmeny v dynamike vzťahov medzi občanom a štátnymi orgánmi. „*Každá spoločnosť, ktorá hľadá východisko zo závozu stagnácie, by mala svojich pozitívnych deviantov aspoň tolerovať. Sú akcelerátorom sociálnej dynamiky a žiadna spoločnosť ich nemá nadbytok.*“¹¹ Ich prístup bol podľa citovaných sociológov spôsobom, ako prekonať hodnotový rozvrat spoločnosti a obnoviť občiansky a spoločenský konsenzus.¹²

Termín pozitívnej deviácie bol na Slovensku aplikovaný na viacero jednotlivcov, skupín či spoločenských sfér. V rámci štúdií či článkov tak autori pomenovali divadlá malých foriem, akými boli v Bratislave Divadlo Pegasník, Divadlo Faust, Malé satirické divadlo Mandragora a viacero ďalších súborov vystupujúcich v klubových pivničných priestoroch na vtedajšom Námestí 4. apríla. Priestory boli neskôr známe ako Divadlo u Rolanda.¹³ Kvalifikovať ich mala iniciatívnosť prejavovaná napriek absentujúcej materiálnej podpore zo strany štátu a rôznym byrokratickým prekážkam v podobe posudkov, súhlasov zriaďovateľa a povolení. „*V divadle niekedy trávite celé dni, týždne a mesiace v smrtiacom objatí byrokratov, ktorí o vašom diele absolútne stalinsky rozhodujú a do smrti nepochopia, prečo to robíte. Väčšinou si potajomky myslia, že z toho nejako bohatnete, že tajne vyberáte vstupné, alebo že vás podporujú imperialisti.*“¹⁴

Pozitívna deviácia sa spájala aj s prácou vedcov pôsobiacich v rámci akademických štruktúr. V tomto prípade mala vyjadrovať poctivosť, etickosť a produktivitu premietanú do práce ako vymedzenie voči ostatným, ktorí neproduktívne stagnovali na pohodlných miestach. Takisto predstavovala otvorenosť v kriti-

10 BÚTORA, Martin. Pozitívni devianti alebo odklínanie stigmatizovaných. In: *Slovenské pohľady*, 1989, roč. 105, č. 12, s. 114.

11 SZOMOLÁNYIOVÁ, Soňa. „Malé veličiny“ a ich význam pre sociálnu dynamiku. In: *Sociológia*, 1989, roč. 21, č. 3, s. 358.

12 KRIVÝ, Vladimír. Efekty žaby a kravy v zauzleniach spoločenskej dynamiky. In: *Sociológia*, 1989, roč. 21, č. 3, s. 348.

13 Bratislavský klub mládeže u Rolanda pri Obvodnom kultúrnom a spoločenskom stredisku Bratislava I (ObKaSS I) oficiálne fungoval ako divadelný priestor od začiatku 70. rokov. Už v 60. rokoch však dané priestory podľa neoverených informácií využívali rôzne fankluby. Takisto v priestoroch prebiehali večery poézie. Pozri JANOUŠEK, Miloš. *Divadlo u Rolanda alebo Roland retro*. Bratislava: Tália-press, 1996.

14 FERKO, Andrej. Tvorivosť malých foriem. In: *Dotyky*, 1989, roč. 1, č. 6, s. 12.

ke spoločensko-ekonomického vývoja, v ktorej jasne identifikovala nedostatky a problémy formou diskusií, seminárov, kritických analýz či prognóz vývoja spoločnosti, ekonomiky a vedy. Týkalo sa to napríklad niektorých pracovníkov Kabinetu teórie vedy a prognóz Výpočtového strediska Slovenskej akadémie vied (SAV), Ekonomického ústavu SAV, Sociologického ústavu SAV, Ústavu technickej kybernetiky SAV, Katedry sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského ba dokonca Ústavu marxizmu a leninizmu Ústredného výboru KSS. „*Naša spoločnosť sa ocitla na rozhraní: Buď nájde sily na podstatné štruktúrne spoločensko-ekonomické a politické zmeny, alebo definitívne vypadne zo spoločenstva vyspelých krajín,*“¹⁵ napísali štrnásti slovenskí sociológovia v liste v roku 1989 prezidentovi Gustávovi Husákovi. Za pozitívnych deviantov sa dajú označiť aj viacerí žurnalisti píšuci do perestrojkovo ladených periodík (*Nedelná pravda*, *Literárny týždenník*, *Slovenské pohľady* či *Dotyky*). Svojimi kritickými článkami balansovali medzi tlakom zo strany nadriadených a snahou o objektívnu kritiku spoločenských, kultúrnych či environmentálnych pomerov.

Ostrovy pozitívnej deviácie sa v rámci postnovembrových diskurzov používajú aj vo významoch, ktoré ich stavajú do pozície centier nezávislosti a slobodného myslenia. Sú vykresľované v kontraste s „*morom*“ neslobody, ktoré reprezentoval komunistický režim. V tomto význame sa za ostrov pozitívnej deviácie označuje folková hudobná scéna – napríklad bratislavské folkové združenie *Slonovrat* hrávajúce v Divadle u Rolanda. V textoch mestských folkových pesničkárov sa objavoval humor, irónia a kritika politicko-spoločenských pomerov. Väčšinou v sebe niesli isté posolstvo, čo publikum oceňovalo. Koncerty charakterizovala komunitná atmosféra a pocit nezávislosti, existencie vo vlastnom svete s vnútornou slobodou. „*A nie náhodou u nás, v časoch reálneho socializmu, folk zarad'ovali medzi ,ostrovy pozitívnej deviácie', ostrovčeky nezávislosti, ktoré umožňovali hudobníkom i publiku aspoň na určitý čas existovať vo vlastnom svete, s vlastnou vnútornou slobodou.*“¹⁶ Podobne označil folk a rockovú hudbu ako ostrovy v „*mŕtvom mori totality*“ archeológ a organizátor kultúrnych podujatí Ladislav Snopko.¹⁷ Oba významy sa spájajú v neoficiálnej umeleckej scéne, v činnosti vydavateľov katolíckych aj občianskych samizdatových periodík a v aktivitách tajnej cirkvi. Všetci v rámci svojej sféry napriek nepriaznivým okolnostiam konali iniciatívne. Umelci organizovali pololegálne výstavy, vydavatelia napriek zákazom a osobnému riziku tvorili samizdatové periodiká, podobne ako

15 ŽATKULIAK, Jozef. *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 - 1990)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1999, s. 302. ISBN 80-967588-8-8.

16 JANOUŠEK, Miloš. *Folk na Slovensku*. Bratislava: Hudobné centrum, 2006, s. 16. ISBN 80-8884-76-4.

17 Zachovajme si čistý stav mysle. Rozhovor s Ladislavom Snopkom. In: *Ahoj, Európa, Kultúrna príloha Verejnosti*, 1990, roč. 1, č. 14, s. 1.

komunita tajnej cirkvi organizovala nepovolené náboženské stretnutia a vysväcovala kňazov. Vytvárali tak pre seba aj istý priestor, kde štát nezasahoval.

Podľa slovenského filozofa a disidenta Miroslava Kusého sa mnohé z charakteristík pozitívnych deviantov dali aplikovať aj na disidentov a v jeho interpretácii obe označenia splývajú. „*Pozitívni devianti, alias disidenti, ktorí do všetkého rýpu, znepokojujú vedenie i celú spoločnosť svojimi výstrahami, novotami, poburujúcimi názormi*“,¹⁸ napísal v roku 1989 v reakcii na článok Soni Szomolányiovej o ostrovoch pozitívnej deviácie. Jednoznačne sa však dá sledovať rozdiel v dynamike vzťahu medzi štátnou mocou – zatiaľ čo devianti, poukazujúci na zlyhania alebo nedostatky štátneho systému operovali legalisticky, zvnútra štruktúr, vyhýbajúc sa jasne opozičnému slovníku, disidenti zdiskreditovaní opozičným pôsobením kritiku artikulovali na vlastné riziko, často cez nepovolené komunikačné prostriedky, z pozície hovorcov pravdy.¹⁹ Postupným uvoľňovaním v druhej polovici 80. rokov preto naozaj kritika zo strany pozitívnych deviantov miestami pripomínala rétoriku disentu zo 70. rokov. To, či spôsob adresovania kritiky z pozície oficiálnych štruktúr bol produktívnejším pre prípadné absorbovanie navrhovaných zmien politického systému ako kritika z radov disentu, ktorá bola pre režim neakceptovateľná, je dodnes predmetom polemiky.²⁰

S disentom sa spája ďalší postnovembrový rozmer ostrovov – sú nazývané ohniskami občianskeho vzdoru.²¹ V tomto prípade je „*vzdor*“ nielen narušením všeobecnej pasivity spoločnosti, ale má v sebe aj opozičný náboj vyjadrujúci odpor voči politickej moci. Tento významový odtieň je súčasťou diskusií o povahe disentu či aj samotnej normalizácie na Slovensku a možnosti nazývať disentom latentne opozičné prúdy. Naráža sa tu na problém tekutosti hraníc medzi oficiálnymi štátnymi štruktúrami, šedou zónou a alternatívnou kultúrou. Kvôli mnohým presahom je ťažké označiť niečo za samostatný ostrov existujúci mimo

18 KUSÝ, Miroslav. *Na vlnách slobodnej Európy*. Bratislava: Smena, 1990, s. 85. ISBN 80-221-0157-5.

19 V rámci Správ o štátnobezpečnostnej situácii v SSR z konca 80. rokov sa dá sledovať niekoľko skupín, ktoré boli dlhodobo monitorované Štátnou bezpečnosťou a považované za pravicové, resp. antisocialistické. V rámci Bratislavy to bola tajná cirkev, reformní komunisti, predstavitelia občianskeho disentu, bratislavská umelecko-publicistická scéna, ale aj tzv. ekologicko-pacifistické hnutie. Pozri BALUN, Peter. *1988. Rok pred zmenou. Zborník a dokumenty*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. ISBN 9788089335138.

20 Pozri napr. ŠIMEČKA, Martin M. Bratislava bola mestom, v ktorom sa nedalo dýchať. In: *Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/895021/bratislava-bola-mestom-v-ktorom-sa-nedalo-dychat/?ref=inc>> a HUBA, Mikuláš. Bratislavská ochranárska komunita nebola stádom nímandov. Reakcia na Šimečku. In: *Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/899509/ad-bratislava-bola-mestom-v-ktorom-sa-nedalo-dychat-huba-simecka/?ref=list>> ISSN 2729-9198.

21 GÁL, Fedor. *Z prvej ruky*. Bratislava: Archa, 1991, s. 13. ISBN 80-7115-017-7.

kontroly štátu. Tiež ide o otázku reálnej miery opozičnosti jednotlivých ostrovov. Český historik Přemysl Houda na charakterizovanie neskorosocialistickej spoločnosti používa metaforu Möbiovej pásky ako priestoru, kde obe strany pásky na seba plynulo nadväzujú a existuje tak len jeden priestor, nie oddelené ostrovy vystupujúce z komunistickej neslobody.²²

Životné prostredie a jeho ochrana v 80. rokoch na Slovensku

Na sklonku 80. rokov rezonovala téma devastácie životného prostredia medzi československou verejnosťou ako jeden z najpálčivejších spoločenských problémov a hrala tiež významnú úlohu pri rozmachu lokálnych environmentálnych iniciatív. Ide o fenomén príznačný pre väčšinu krajín východného bloku. Najmä v druhej polovici 80. rokov začali samovoľne vznikať rôzne spolky a skupiny združujúce aktivistov bojujúcich proti čiastkovým problémom rezonujúcim v jednotlivých štátoch. Zacielenie lokálnych skupín záviselo od regionálnych problémov. Najčastejšie ním bolo znečisťovanie priemyselnými podnikmi či devastácia kultúrnych a prírodných pamiatok. Na Ukrajine (ale nielen) sa stala čiernobyľská katastrofa katalyzátorom utvorenia lokálnych iniciatív najmä vo sfére jadrovej energetiky.²³ Stovky iniciatív „zdola“ v duchu Gorbačovovej perestrojky apelovali na dodržiavanie platnej legislatívy a dožadovali sa väčšej občianskej participácie v otázke environmentálnej politiky štátu.

Československo bolo z hľadiska znečistenia ovzdušia v prepočte na obyvateľa druhé najhoršie v Európe.²⁴ Pravidelne boli prekračované povolené limity škodlivín vo vzduchu, vode či pôde. Situácia bola neuspokojivá, čo potvrdila aj vláda Slovenskej socialistickej republiky (SSR), keď v uznesení z 12. 12. 1976 konštatovala: „*Vyslovujeme nespokojnosť s tým, že si organizácie, a závoďy, ktoré svojou prevádzkou zhoršujú životné podmienky v hlavnom meste SSR Bratislave, ako aj ich nadriadené orgány neplnia, alebo len čiastočne plnia povinnosti a úlohy, ktoré im vyplývajú zo zákona č. 20/1966 Zb. O starostlivosti o zdravie ľudu.*“²⁵

Táto situácia sa v rôznych obmenách opakovala počas celých 80. rokov. Ako uvádzajú historici Miroslav Vaněk a Matěj Spurný, od 70. rokov sa, paradoxne,

22 HOUDA, Přemysl. *Normalizační festival: Socialistické paradoxy a postsocialistické korekce*. Praha: Karolinum, 2019. ISBN 9788024643878.

23 Pozri napr. PERGA, Tatiana. The Fallout of Chernobyl. The Emergence of an Environmental Movement in the Ukrainian Soviet Socialist Republic. In: KIRCHHOF, Astrid M., ed. *Nature and the Iron Curtain*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019, s. 55 – 72. ISBN 978-0-8229-8648-5.

24 MOLDAN, Bedřich, ed. *Stav a vývoj životního prostředí v Československu*. Praha: ÚV ČSOP, 1990, s. 22.

25 POLÁK, Š. Význam mestskej zelene. Náš podiel na ochrane životného prostredia Bratislavy. In: *Ochrana prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 4.

ekologická legislatíva tešila záujmu odbornej obce a v druhej polovici 80. rokov existovalo pre túto oblasť už zhruba 170 právnych predpisov. Na jednej strane teda existovalo pomerne komplexné povedomie politických elít o rozsahu a hĺbke ekologickej krízy, na strane druhej na krízu nedokázali reagovať účinnou politikou. Tento rozpor nebol doposiaľ spoľahlivo vysvetlený. Spomínajú sa limity ekonomickej kvantifikácie na ekologické hodnoty alebo aj neexistencia konfliktu v socialistickom zriadení, ktorý je predpokladom formulácie cieľov vládnutia. Ekologické problémy boli pritom vo verejnom diskurze zámerne prezentované ako menej podstatné, napr. v porovnaní s nutnosťou hospodárskeho rastu.²⁶ Politika kolektívnej zodpovednosti sťažovala hľadanie vinníka znečisťovania a v neposlednom rade bola nízka úroveň ekologizácie spôsobená aj finančnými problémami. „*Neuspokojivý stav celkového životního prostředí a jeho nedůsledná a líná celospolečenská ochrana jsou nedobrym příkladem pro jednotlivce. Navozují ‚příznivou‘ atmosféru pro nedbalý vztah ke svému okolí.*“²⁷ V internej Súhrnnej prognóze vydanéj Ekonomickým ústavom SAV autori konštatujú, že je vážne ohrozená schopnosť obnovovania prírodných kvalít životného prostredia.²⁸

Bratislava, miesto vzniku najaktívnejšieho environmentálneho hnutia na Slovensku, bola jednou z najviac znečistených oblastí. V dôsledku vysokej koncentrácie chemického a petrochemického priemyslu (bolo tu situovaných 45 % chemického priemyslu Slovenska) sa bežne prekračovali povolené hodnoty znečistenia ovzdušia, vody či pôdy. Stav bol alarmujúci. Prašný spad, ktorého povolená hodnota podľa normy bola 150 ton na km² na rok, vykazoval v Bratislave hodnoty až 900 ton na km². Na niektorých námestiach bola v čase dopravnej špičky nameraná koncentrácia až 114,5 mg/m³, pričom povolená norma bola 6 mg/m³. Okrem toho sa vo vzduchu vyskytovalo vo vysokej koncentrácii aj množstvo kovov. Až 37 % všetkých práceneschopných osôb v meste trpelo

26 SPURNÝ, Matěj. Mezi vědou a politikou. Ekologie za socialismu a kapitalismu (1975 – 1995). In: KOPEČEK, Michal, ed. *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo, 2019, s. 277 – 279. ISBN 978-80-257-2808-6.

27 ČERNÁ, Alena, LAMSER, Zdeněk a Eva TOŠOVSKÁ. *Co stojí péče o životní prostředí*. Praha: Svoboda, 1987, s. 162.

28 MARKUŠ, Jozef. *Súhrnná prognóza vedecko-technického, ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do roku 2010*. Bratislava: Ekonomický ústav, 1988, s. 56; K dejinám životného prostredia na Slovensku v období socialistickej industrializácie pozri: BARNOVSKÝ, Michal. Industrializácia Slovenska a životné prostredie v období komunistického režimu. In: *Acta oeconomica Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, s. 55 – 71. ISSN 0572-3043; HALLON, Eudovít a Miroslav SABOL. Slovakia's economic and political development in the communist regime of post-1948 Czechoslovakia and its environmental context. In: BRAIN, Stephen, ed. *Environmentalism under authoritarian regimes: Myth, Propaganda, Reality*. London; New York: Routledge Taylor Francis Group, 2019, s. 145 – 161. ISBN 9780367664862

chorobami dýchacieho ústrojenstva.²⁹ Situácia sa v 80. rokoch postupne vyhrocovala a napriek opatreniam a proklamáciám nedochádzalo k zlepšeniu.

Prudký nárast počtu motorových vozidiel spôsobil, že dovtedajšia infraštruktúra sa stala nedostačujúcou. Ubúdanie zelene a deštrukcia historického jadra znehodnocovali život v meste, pričom už v 60. rokoch sa objavovali prvé hlasy oponujúce „budovateľskej“ rétorike v súvislosti s výstavbou Mosta SNP a búraním podhradí. Ochrana prírody a pamiatok spadala pod oficiálne organizácie ako Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody (SÚPSOP) či Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti (ŠÚPS). SÚPSOP bol členmi SZOPK trvalo kritizovaný za nečinnosť. „*Radový občan má dojem, že keď na leštenie starých fasád idú milióny, že idú zákonite aj na ochranu prírody [...] Pritom však ochrana prírody je často príveskom ochrany pamiatok či už do počtu pracovníkov, alebo čo do rozpočtu.*“³⁰ Ústav sa naozaj prioritne sústredil najmä na pamiatkovú ochranu.³¹

Dôležitou zložkou starostlivosti o životné prostredie a pamiatky boli práve dobrovoľné spolky ochrany prírody. Participácia laickej verejnosti v otázkach ochrany životného prostredia bola do veľkej miery podporovaná, no skôr formou rôznych táborov či brigád, zasahovanie alebo kritizovanie oficiálnej environmentálnej politiky aj koncom 80. rokov vyvolávalo nevôľu štátnych funkcionárov. Dobrovoľná ochrana prírody mala v Československu dlhodobú tradíciu. V roku 1958 na ňu nadviazal český Sbor ochrany prírody (neskôr známy ako TIS), ktorý si až do konca 70. rokov zachovával relatívnu nezávislosť a v texte svojich stanov nerešpektoval pravidlo zmienky o (ústavne zakotvenej) vedúcej úlohe komunistickej strany. Po jeho vynútenom rozpustení ochrannárske aktivity prevzal novozaložený Český svaz ochránců přírody a mimoriadnu popularitu si získalo mládežnícke hnutie Brontosaurus. Podobná organizácia bola založená aj na Slovensku pod názvom Strom života. Obe zastrešoval Socialistický zväz mládeže, čo ochranárom umožňovalo aj jednoduchšie nadväzovanie partnerstiev s obdobnými zahraničnými organizáciami. Organizovali tábory, na ktorých dobrovoľníci pomáhali zachraňovať kultúrne a prírodné pamiatky. Najväčšou ochrannárskou organizáciou na Slovensku však bol SZOPK.

29 POLÁK, Š. Význam, s. 8.

30 DEVÁN, Pavel. SÚPSOP, alebo ochránari a pamiatkari. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 15.

31 Toto tvrdenie opierame o predbežné štúdium dokumentov z fondu Ministerstva kultúry Slovenskej socialistickej republiky, ktorého bol SÚPSOP súčasťou. Ústav dokonca neskôr vypracoval interné stanovisko k dokumentu „Bratislava/Nahlas“ a ministromi kultúry Miroslavovi Váľkovi odporučil naň nereagovať. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.), Ministerstvo kultúry SSR (ďalej MK SSR), kartón (ďalej k.) 450, č.j. 759/87-1.

Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny

Aktivita dobrovoľných ochranárov zastrešovala oficiálna organizácia SZOPK, fungujúca od roku 1969. Zväz nebol prvou ochranárskou organizáciou na Slovensku. V roku 1964 bol založený Zbor ochrancov prírody a s ním sa spájajúce Tábory ochrany prírody pre mladých ľudí s prírodovedným zameraním. Krúžky či spoločenstvá zamerané na ochranu prírody a jej poznávanie existovali aj pod strechou iných organizácií, napr. v rámci Domov pionierov a mládeže existovali stanice mladých prírodovedcov. Samotný SZOPK mal síce celoslovenskú pôsobnosť, ale väčšina členov bola formálnych a vyvíjali minimálnu činnosť. V roku 1975 došlo v jeho organizácii k významným zmenám, najmä k decentralizácii, ktorá následne umožnila rozšíriť a aktivizovať členskú základňu, resp. umožnila jej významnejšie sa prejavovať. Na III. zjazde zvolili delegáti nové vedenie na čele s vedúcim Geografického ústavu SAV Emilom Mazúrom.³² SZOPK rozšíril svoje pôvodné zameranie ochrany prírody aj o ochranu krajiny a starostlivosť o životné prostredie. Aktivizácia členskej základne sa výraznejšie prejavila v Bratislave a spočiatku vychádzala najmä z akademického prostredia.

V 70. rokoch sa v Bratislave aktivizovala Základná organizácia (ZO) č. 2, ktorá vznikla pri Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského. Patril sem napr. biológ a neskorší predseda Mestského výboru (MV) SZOPK Mikuláš Lisický, ornitológ Ľudovít Kocian, hydroológ Juraj Pacl a botanička Libuše Paclová.³³ Treba zdôrazniť, že študenti, ktorí sa podieľali na činnosti organizácie, boli zo všetkých kútov Slovenska, čím sa vytváral predpoklad sieťovania a šírenia informácií a myšlienok aj mimo regiónu Bratislavy.³⁴ Členovia ZO 2 sa primárne zaoberali ochranou tatranských Roháčov. Pohorie Západné Tatry – Roháče boli ešte v priebehu 60. rokov zaradené do tzv. oblasti cestovného ruchu I. kategórie. V roku 1973 bol schválený vládou *Návrh územno-plánovacej dokumentácie krajinného celku Roháče*, neskôr zaradený do *Územného plánu Vysokých Tatier*,

32 Emil Mazúr (1925 – 1990) bol popredným slovenským geografom. Venoval sa geomorfológii, fyzickej geografii, štúdiu riečnych terás a taktiež racionálnemu využívaniu krajiny v národných parkoch a chránených krajinných oblastiach.

33 ZO 2 tvorilo veľa významných postáv slovenskej prírodovedeckej akademickej obce. Mikuláš Lisický (1946 – 2008) sa zaoberal ekológiou, environmentalistikou a zoogeografiou mäkkýšov. Okrem jeho dlhodobých ochranárskych aktivít bol v roku 1985 poverený vybudovaním pracoviska na analyzovanie ekologických dopadov Vodného diela Gabčíkovo. Zoológ Ľudovít Kocian (1947) sa zaoberal faunistikou, ekológiou, ochranou vtákov a cicavcov vo vysokohorskom prostredí a vodných biotopoch. Juraj Pacl (1926 – 2011) bol jedným z hlavných predstaviteľov hydrologie na Slovensku a angažoval sa tiež v Československej komisii pre UNESCO. Jeho manželka Libuše Paclová (1928) sa venovala botanike so zameraním na výskum Tatier a iných vysokohorských oblastí.

34 HUBA, Mikuláš. *Ideál, skutočnosť, mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*. Banská Bystrica: Pro, 2008, s. 7. ISBN 978-80-89057-19-1

Západných Tatier, Oravy a Spišskej Magury. V okolí Zverovky a Roháčskej doliny sa rávalo s masívnou výstavbou hotelových a športových komplexov tak, aby sa Československo mohlo v roku 1984 uchádzať o organizáciu Zimných olympijských hier. Len vo Zverovke malo vzniknúť 2 370 lôžok. Stavebné práce boli spustené v roku 1978 výstavbou lyžiarskeho areálu Pod Spálenou, pričom len v oblasti Salatínskej doliny sa malo odlesniť územie vo výmere 51 hektárov. Stavebné práce však spôsobili zosuv pôdy v Spálenom žľabe, čo aktivizovalo odpor voči stavbe plánovaného areálu. Obavy vychádzali aj z negatívnych skúseností z prestavby Štrbského plesa za účelom organizácie majstrovstiev sveta v klasickom lyžovaní v roku 1970. Urbanizované Štrbské pleso a jeho okolie dostalo názov „*Areál snov*“, no český akademik a botanik Ctibor Blatný hovoril v celkovom kontexte skôr o „*Areáli zlých snov*“.³⁵

Experti z oblasti botaniky, zoológie, geológie, hydrológie a iných odborov, ale aj turisti združení okolo časopisu *Krásy Slovenska* a poradný zbor Tatranského národného parku (TANAP) už od roku 1967 oponovali, že v Roháčskej doline by mala byť akákoľvek výstavba vylúčená. Pomohol však až spomínaný zosuv pôdy a následná široká medializácia celého problému, najmä v celoštátnej tlači (*Pravda, Nové slovo*), ktorá vytvorila tlak na vládu. Bratislavský MV SZOPK kontaktoval podpredsedu slovenskej vlády Júliusa Hanusa, ktorý zastával aj funkciu predsedu vládnej Rady pre životné prostredie. Ten následne prijal na stretnutí predsedu MV Milana Kovačiča a predsedu pre ochranu živej prírody Ľudovíta Kociana z PriF UK. Iniciatívu SZOPK podporil aj minister lesného a vodného hospodárstva Vladimír Margetin. Členku SZOPK Libušu Pačlovú prijal predseda vlády SSR Peter Colotka.³⁶

V januári 1980 sa konala vo Zverovke porada pod vedením Júliusa Hanusa. Od júna sa na ministerstve výstavby a techniky rokovalo o novom koncepte *Územnoplánovacieho návrhu Roháče* (ÚPN). Množstvo odborných stanovísk a zhoda expertov z viacerých inštitúcií na pro-ekologickom charaktere ÚPN Roháče viedla v marci 1981 k schváleniu uznesenia vlády SSR o zastavení ďalšej výstavby. Bolo to víťazstvo a pre viacerých dôležitá osobná skúsenosť do ďalšieho obdobia. Konali z pozície vedeckých autorít a členov uznávanej organizácie, pričom sa im podarilo zhromaždiť dostatok odborných argumentov a upriamiť pozornosť na zamlčované negatívne aspekty prípadnej výstavby.³⁷

35 ČUNDRLÍKOVÁ, Beata a Karol MARHOLD. Sú Roháče zachránené? In: *Ochrana prírody*, 1980, roč. 5, č. 1, s. 16 – 17; HUBA, M. Ideál, s. 45.

36 Boj o Roháče pokračuje. In: *Ochrana prírody*, 1980, roč. 4, č. 2, s. 23; ČUNDRLÍKOVÁ, B. a K. MARHOLD. Sú Roháče zachránené?, s. 16 – 17.

37 Zastavenie výstavby a nekandidovanie mesta Vysoké Tatry na usporiadanie ZOH v roku 1984 je však potrebné vnímať komplexne. Aktivizácia odborníkov a ochranárov bola len jedným z faktorov vedúcich k nenaplneniu plánov. Úlohu určite zohrávala aj finančná nákladnosť

V súvislosti s predsedom bratislavského MV SZOPK Milanom Kovačičom a podpredsedom Mikulášom Lisickým písal aktivista a disident Ján Budaj o novom prístupe. „*V polovici 70. rokov vystriedali staršiu garnitúru a začali budovať to, čo tu dodnes nie je: akcieschopnú organizáciu ochranárov v súčasnom európskom zmysle slova.*“³⁸ Krátko nato však bratislavskú skupinu poznačili vnútorné spory. V organizácii sa vyprofilovali dva tábory. Prvý okolo vtedajšieho predsedu MV Milana Kovačiča a druhý okolo podpredsedu MV a šéfredaktora časopisu Ochranca prírody Mikuláša Lisického. Ochránár Mikuláš Huba charakterizoval Milana Kovačiča ako „*búrliváka, schopného ľudí takmer okamžite priťahnuť a presvedčiť, ale nemenej rýchlo aj odstrašiť a znechutiť*“. Oproti tomu bol Mikuláš Lisický „*takmer úplný Kovačičov protiklad. Typ seriózneho, takmer za každých okolností racionálne uvažujúceho vedca, vzbudzujúceho prirodzenú autoritu*“.³⁹ Do istého času sa darilo udržiavať rovnováhu medzi dvoma krídlami, až kým sa v dôsledku rôznych káuz nakoniec do popredia nedostala najaktívnejšia a komplexne zameraná ZO č. 6 na čele s geografom a environmentalistom Mikulášom Hubom.⁴⁰ Potom ako sa jej členovia dostali do MV SZOPK, začali určovať smerovanie bratislavského ochranárstva. „*Opozično-altruistický duch sa preniesol i na pôdu celého Mestského výboru SZOPK v Bratislave, kde vytvoril reálnu protiváhu ÚV, akési druhé centrum moci.*“⁴¹ Tesne pred Nežnou revolúciou sa konal VI. zjazd SZOPK, kde do predsedníctva nebol zvolený ani jeden z pôvodných členov. Zámerom bratislavských ochranárov bolo vytvoriť zo zväzu na celoslovenskej úrovni organizáciu podobnú tej bratislavskej, pričom by sa do nej vnieslo viac dynamiky, priestoru na diskusiu a naopak, minimalizovala by sa centralizácia.

Výpovedným zdrojom, dokumentujúcim aktivizáciu ochranárov v Bratislave, je časopis vydávaný MV SZOPK v Bratislave – *Ochranca prírody*. Najmä v druhej polovici 80. rokov stúpala jeho informačná hodnota, keďže veľmi otvorene podával informácie o rôznych problematických aspektoch životného prostredia Bratislavy. Čoraz viac sa v ňom tiež objavovali správy o zahraničných

celého projektu a organizátori spomínajú aj nedostatočnú podporu zo strany českých politických funkcionárov. Pozri napr. ZERER, Anton. Česi by to nestrávil, vrael Štrougal. Tatrám odoprel olympijskú šancu. In: *Pravda* [online]. 2013, [cit. 2021-12-15]. Dostupné na: <<https://sport.pravda.sk/ostatne-sporty/clanok/257420-cesi-by-to-nestravili-vravel-strougal-tatram-odoprel-olympijsku-sancu/>> ISSN 1335-4051

38 HUBA, M. Ideál, s. 86.

39 HUBA, M. Ideál, s. 172 – 173.

40 Geograf, ekológ a environmentalista Mikuláš Huba (1954) v tom čase pôsobil na Geografickom ústave SAV. Celoživotne sa venuje vzťahu človeka a prírody, environmentálnej geografii, humánnej ekológii či koncepcii trvalo udržateľného rozvoja. Dlhodobo sa tiež zaoberá historickými štruktúrami krajiny.

41 HUBA, Mikuláš. *Môj Vesmír II*. Bratislava: M. Huba, 2014, s. 18. ISBN 978-80-971620-6-1.

environmentálnych hnutiach. Hlavným limitujúcim faktorom *Ochrancu prírody* pri šírení osvetu bolo, že išlo o interný časopis SZOPK, ktorý sa dostal len k úzkemu okruhu čitateľov, prevažne z bratislavských ZO. Časopis v tomto období vychádzal v náklade len niekoľkých stoviek kusov. Celoštátne médiá ekologické témy reflektovali, ale len málokedy dochádzalo k reálnym nápravám alebo aspoň zlepšeniam. „Články v dennej tlači, časopisoch, resp. vysielanie rozhlasu, televízie je vždy len akýmsi nazretím do problému, konštatovaním statu quo, bez výsledku. Sú to iba otázniky, či výkričníky.“⁴² Aj publikácií o chránených územiach, rezerváciách, ekológii, ochrane prírody, tvorbe životného prostredia bolo podľa súčasníkov málo a zaoberali sa len všeobecnými problémami. Ostatné publikácie a články boli určené a často aj dostupné len pre špecifický okruh odborníkov.

Na jednej strane bol *Ochranca prírody* spravodajcom oficiálnej, štátom povolenej organizácie a podliehal cenzúre, na druhej strane sa v ňom objavovali minimálne od roku 1979 aj nelichotivé informácie o stave životného prostredia. Keď sa v roku 1979 pripravoval IV. zjazd SZOPK, v mene tajomníka Milana Kovačiča sa konferencia MV Bratislava prihlásila k úlohe podieľať sa na dôslednom presadzovaní politiky KSČ. Oficiálnym heslom mestskej konferencie bol citát prezidenta a generálneho tajomníka KSČ Gustáva Husáka z XV. zjazdu komunistickej strany: „*Máme veľkú povinnosť uchovať základné hodnoty životného prostredia, bohatstvo prírody a krásy našej zeme pre budúce pokolenia*“,⁴³ napísal Milan Kovačič. Hneď v ďalšom článku časopisu sa však objavila závažná informácia, že Bratislava je kvôli rôznorodosti priemyslu najtoxickjším mestom v ČSSR. Publikovanie výsledkov vedeckých výskumov v médiách, prostredníctvom ktorých sa dostali do povedomia širšej verejnosti, boli jedným z kľúčových faktorov pre postupné vytváranie senzitivity na problémy životného prostredia, ktorá vyvrcholila tesne pred a po vydaní *Bratislavy/nahlas*. V tomto zmysle pripravili pracovníci ZO SZOPK pri Geograficko-spoločenskovednej sekcii PriF UK sériu 15 prednášok, ktoré chceli publikovať nie len pre potreby členov SZOPK, ale aj pre školy, osvetové zariadenia a pod. Spomenieme aspoň prednášky zamerané na znečistenie vôd a ovzdušia na Slovensku. Okrem toho sa v ponuke vyskytli aj zahraničné témy, napr. devastácia krajiny v oblasti uhoľných paniev NDR. Prednášky však v *Ochrancovi prírody* v nasledujúcom období zo zatiaľ nezistených dôvodov publikované neboli.⁴⁴

42 PODOBA, Tibor. Slovo do diskusie. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 12.

43 KOVAČIČ, Milan. Čo čakáme od zjazdu SZOPK? In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 2 – 3.

44 KOLÉNY, Mladen. Príspevok geografov k propagácii ochrany prírody a tvorby životného prostredia. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 11; Každé číslo muselo byť pred vydaním posúdené a odsúhlasené odborom kultúry MNV Bratislava. Je možné, že prednášky nevyšli z tohto dôvodu.

Dosah *Ochrancu prírody* na vytváranie povedomia o problémoch životného prostredia sa mal významne rozšíriť užšou spolupracou medzi MV SZOPK Bratislava a MV SZOPK Košice po IV. zjazde SZOPK v novembri 1979.⁴⁵ Dohoda predpokladala spoluprácu pri riešení otázok znečistenia ovzdušia, lesoparkov alebo napr. odpadov. MV plánovali uskutočniť spoločný tábor mladých ochrančov prírody a každý rok uskutočniť jedno spoločné zasadnutie spolu s jedným spoločným číslom *Ochrancu prírody*.⁴⁶ Košice ako metropola východného Slovenska mala problémy porovnateľné s Bratislavou, napr. čo sa týka priemyslu, a zároveň podobné predpoklady na rozbeh funkčnej Mestskej organizácie SZOPK – mesto bolo sídlom výskumných ústavov a vysokých škôl. V roku 1980 registroval MV Košice 500 individuálnych členov a okrem toho mali kolektívne členstvo v organizácii aj priemyselné podniky ako Východoslovenské železiarne, Závody ťažkého strojárstva alebo Východoslovenské cementárne a vápenky. Dosah organizácie bol teda aspoň teoreticky pomerne široký. V roku 1979 sa na prednáškach zameraných na ochranu životného prostredia zúčastnilo až 5 000 ľudí.⁴⁷ Z článkov uverejnených v *Ochrancovi prírody* od košických členov (Ján Kokordák – predseda MV SZOPK Košice, Michal Giboda, František Šiška) však nadobúdame dojem, že ich rétorika bola oproti bratislavským kolegom oveľa zmierlivejšia a chýbal im aj dôraznejší kritický rozmer. Nahrádzovali ho skôr všeobecné frázy o potrebe chrániť zdravie a životné prostredie socialistickej spoločnosti. Konkrétni vinníci boli ponechaní v anonymite prostredníctvom kladenia dôrazu na kolektívnu zodpovednosť. Texty, ktoré sme mali k dispozícii nasvedčujú, že v Košiciach vládol v tom čase odlišný ochranársky duch ako v Bratislave. Bližšie detaily spolupráce v tomto období medzi MV Bratislava a Košice zatiaľ nepoznáme, no zdá sa, že pod kooperáciou bola chápaná najmä výmena informácií.

Fenomén bratislavského ochranárstva

Najväčšia vlna aktivity v ochranárskom prostredí Bratislavy v 80. rokoch sa spája s dvoma základnými organizáciami – ZO č. 6 a ZO č. 13. Ústrednou postavou ZO 6 sa stal ochranár Mikuláš Huba. K členstvu v SZOPK ho priviedol bratislavský ochranár Pavol Fandák v roku 1976: „*Mňa – dovtedy beznádejného individualistu, ktorý sa každému spolku vyhýbal ako čert svätenej vode – nahovoril vstúpiť do SZOPK.*“ Jeho hlavnou doménou sa stala ochrana ľudovej architektúry. Spolu s ďalšími nadšencami sa zameriaval na vyhľadávanie a záchranu starých dreveníc prakticky vo všetkých oblastiach Slovenska s roztrate-

45 Iné MV SZOPK okrem Bratislavy a Košíc na Slovensku neexistovali.

46 Úvod. In: *Ochranca prírody*, 1980, roč. 4, č. 2, s. 2.

47 GIBODA, Michal. Činnosť MO SZOPK Košice v rokoch 1979 a 1980. In: *Ochranca prírody*, 1980, roč. 4, č. 2, s. 16 – 17.

ným, laznickým osídlením a v priebehu nasledujúcich rokov si vybudovali dobré meno.⁴⁸ Huba následne od roku 1977 založil a viedol spolu s Petrom Kresánkom v rámci SZOPK „dreveničiarsku“ Sekciu pre ochranu ľudovej architektúry a jej zázemia. Spolu s ďalšími si uvedomil, že pri práci tohto typu je nevyhnutné mať oficiálny štatút na komunikáciu s úradmi. Tento punc oficiality im formálnym zastrešením poskytoval práve SZOPK, pričom na úrovni základných organizácií ich činnosť prakticky nijak neobmedzoval. Práve na základoch Sekcie pre ochranu ľudovej kultúry a jej zázemia tak vznikla v roku 1980 ZO č. 6.

Jednou z prvých káuz, ktoré v 80. rokoch silno zarezonovali a zviditeľnili ich v očiach verejnosti, bola ich snaha o záchranu historických cintorínov Bratislavy. Vtedajší disident a aktivista Ján Budaj podľa svojich slov zistil, že na MV KSS sa pripravoval plán premeny cintorínov na parky, pričom sa malo odstrániť veľké množstvo vzácnych náhrobných kameňov.⁴⁹ Napojil sa na ochranárov a v spolupráci s pracovníkmi Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody (MSPSOP) začali apelovať na príslušné orgány. „*Šancu na nejakú protireakciu nám dali pamiatkari z mestskej organizácie na ochranu pamiatok a prírody (MSPSOP), ktorí pod tlakom komunistov, žiadajúcich zničenie cintorínov, ustupovali len neochotne a komunistickému vedeniu neustále prinášali argumenty pre to, aby sa uchovalo prinajmenej zopár stoviek náhrobkov. Skutočnosť, že to nevzdali vopred, vytvorila časový priestor pre občiansku protiakciu,*“⁵⁰ tvrdil Ján Budaj.

Podobné projekty sa vyznačovali netransparentnosťou a spravidla sa o nich verejnosť dozvedala až v čase, keď už boli začaté práce. Ochránari pravidelne informovali o celej kauze na svojej výveske na Dunajskej ulici. Dokonca pri nej inštalovali schránku, do ktorej ľudia mohli slobodne vyjadriť svoj názor na úpravu cintorínov. „*Aj keď po pár dňoch sme museli ‚z moci úradnej‘ tento ‚prieskum verejnej mienky‘ ukončiť, na tie časy išlo o jedinečný pokus zaangažovať Bratislavčanov.*“⁵¹ Operatívne založili Sekciu pre ochranu historických parkov, záhrad a cintorínov. Zorganizovali tiež petičnú akciu na ich záchranu, na ktorú získali podpisy asi 500 ľudí, vrátane rôznych významných predstaviteľov kultúrneho života a podarilo sa im zaangažovať aj niekoľkých novinárov z *No-*

48 HUBA, M. Ideál, s. 8 – 9, 19.

49 Ján Budaj (1952) od roku 1976 po vyhodení z vysokej školy pracoval ako kurič. Od 70. rokov sa angažoval v bratislavskom umeleckom undergrounde, kde sa prevažne venoval akčnému umeniu. Podieľal sa tiež na vydávaní občianskych samizdatových periodík s literárno-kultúrnym zameraním a stal sa členom ochranárskej komunity.

50 BUDAJ, Ján. „Bratislava/nahlas: Príbeh“. In: *Blog – Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-15]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/blog/934675/bratislavanahlas-pribeh/>>

51 HUBA, Mikuláš. Ako komunisti cintorínmi podráždili takmer všetkých Bratislavčanov. In: *Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/904500/ako-komunisti-cintorinmi-podrazdili-takmer-vsetkych-bratislavcanov/?ref=list>> ISSN 2729-9198

vého slova, *Nedeľnej pravdy* či *Technických novín*. V spolupráci s pracovníkmi MSPSOP sa im podarilo vyvolať diskusiu.

Tento úspech určite súvisel aj so samotným charakterom plánu, ktorému čelili – ničenie cintorínov ako kultúrny akt barbarstva vyvolávalo väčšie znepokojenie ako devastácia iných kultúrno-prírodných hodnôt. Napokon inicioval stretnutie s ochranármi aj Mestský národný výbor. Aj v tomto prípade sa ukázalo, že pri akejkoľvek občianskej iniciatíve je aj z právneho hľadiska podstatné figurovať ako formálne uznávaná organizácia. Vtedajší primátor Bratislavy Ladislav Martinák v súvislosti s ochranármi hovoril o „*extrémistických názoroch, nevhodných formách, neuvážených záveroch a nereálnych požiadavkách, ktoré škodia nielen rozvoju nášho mesta, ale spochybňujú často aj samotné úsilie ľudí, ktorým ochrana prírody a krajiny leží na srdci*“.⁵² V konečnom dôsledku sa plánovaná likvidácia zredukovala na čiastočný zásah a cintoríny zostali zachované.

Jednou z hlavných postáv boja za historické cintoríny bol Ján Budaj. Vyzýval k výraznejšiemu prenikaniu na verejnosť a kritizoval najmä izolacionizmus a nevyužitie možnosti propagácie: „*Vyvolávame dojem uzavretého sveta čudákov – to sme iste nechceli*“.⁵³ Tvrdil, že v prípade ochrany Roháčov aj cintorínov, keď boli na čas mediálne činní, si overili, že zo strany verejnosti prišla značná podpora a záujem. Tento nadobudnutý kredit sa však dostatočne nevyužil. Ohradil sa k uplatňovanému deleniu na „*laikov*“ a „*pravých ochranárov*“. V jeho ponímaní nikto nebol laikom, pretože ochrana prírody a životného prostredia sa týka každého. Bratislavská MO SZOPK tak nemala byť „*sektou odborníkov a zasvätencov*“.⁵⁴ Nakoniec poukazoval aj na nedôslednosť kritiky, resp. na zaužívanú koncepciu napr. nekritizovania „*podnikov a prevádzok, ktoré sú ekonomicky prosperujúce a národohospodársky potrebné. I keď by boli aj trochu nebezpečné. To znamenalo, že ochranári sa mali stať objaviteľmi zbytočných a zastaraných neefektívnych prevádzok a tie potom mohli prípadne kritizovať*“.⁵⁵ Tým v podstate obvinil členov z elitárstva, a zároveň zo zbabelosti.

Reakcia prišla na konferencii zorganizovanej ZO č. 6 v apríli 1984. Mikuláš Huba aj Mikuláš Lisický oponovali Jánovi Budajovi. Ako funkcionári MV SZOPK Bratislava sa ohradili voči nálepke izolacionizmu a tvrdili, že spoločnosť stále dostatočne nereflektuje na ochranárske aktivity a ochrany prírody sa ani nedožaduje. Podľa Mikuláša Lisického spoločnosť stále jednoducho nedorástla na úroveň, keď sa nebojí verejne vystúpiť s kritikou alebo obetovať svoj voľný čas. Panovala však zhoda v tom, že je potrebné neustále vyzdvihovať

52 Naši dopisovatelia hlásia. In: *Ochranca prírody*, 1984, roč. 8, č. 2 – 3, s. 57.

53 BUDAJ, Ján. Ako ďalej? In: *Ochranca prírody*, 1983, roč. 7, č. 2, s. 24 – 25.

54 BUDAJ, J. Ako ďalej?, s. 24 – 25.

55 BUDAJ, J. Ako ďalej?, s. 24 – 25.

problémy ochrany prírody a životného prostredia, aby sa dostali spolu s hospodárskou a politickou problematikou vo verejnom diskurze na prvoradé miesto.⁵⁶

Z ďalších výrazných prípadov stojí za zmienku výstavba na Vodnom vrchu. Išlo o výrazný zásah do siluety mesta a ochranári v snahe presvedčiť kompetentných o nevhodnosti umiestnenia novej budovy Slovenskej národnej rady spísali prílohu k zápisnici s názvom *Hradný vrch*, kde zhromaždili stanoviská proti výstavbe. Apelovali na funkcionárov, významné kultúrne osobnosti a spísali žiadosť o zastavenie výstavby. Opäť vyvolali záujem verejnosti, podľa Mikuláša Hubu išlo o najodvážnejšie vystúpenie s politickým nábojom.⁵⁷ V liste prezidentovi ČSSR Gustávovi Husákovi a Odboru výstavby a územného plánovania Bratislava I hovorili o „*neoprávnenosti až nehoráznosti lokalizácie Areálu SNR*“, požadovali pozastavenie stavby a otvorenie celonárodnej diskusie.⁵⁸ S výstavbou sa napriek protestom začalo v roku 1986.

Jednou z najdlhšie trvajúcich aktivít viacerých členov ZO 6 boli snahy o revíziu výstavby Vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros (VD G-N) a ochranu podunajských lužných lesov. Už v 60. rokoch prírodovedci navrhovali vyhlásiť podunajskú oblasť za chránenú krajinnú oblasť. Ochránári zo ZO 6 podnikali exkurzie v lužných lesoch a apelovali na vládu v otázke ich výrubu. Komentovali nekomplexnosť a neekologickosť projektu výstavby vodného diela a upozorňovali na hroziace riziká.⁵⁹ Spolu s viacerými odborníkmi navrhli ekologickejší a úspornejší variant a každý rok organizovali množstvo besied a exkurzií pre verejnosť. Problematike Dunaja sa pravidelne venovali v *Ochrancovi prírody*. Spočiatku sa zasadzovali o vytvorenie národného parku Podunajsko, v roku 1988 v rámci občianskej iniciatívy *Dunajské vyhlásenie* prišli s návrhom trilaterálneho medzinárodného parku spájajúceho Rakúsko, Československo a Maďarsko. Dunajská problematika si získala pomerne veľkú publicitu v oficiálnych aj samizdatových periodikách.⁶⁰ V roku 1989 zorganizovali tzv. hladový pochod z Gabčíkova do Nagymaros, ale zúčastnilo sa ho len malé množstvo účastníkov. V tom istom roku spísali *Súhrn 143 ochranárskych upozornení, varovných prognóz a odporúčaní na tému negatív vodných diel G-N, alebo Dunajské vodné*

56 HUBA, Mikuláš. Perspektívy bratislavského ochranárstva. Správa z konferencie. In: *Ochranca prírody*, 1984, roč. 8, č. 2 – 3, s. 19 – 20.

57 HUBA, M. Ideál, s. 97.

58 HUBA, M. Ideál, s. 160.

59 Primárnym účelom Vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros bolo zabezpečenie protipovodňovej ochrany a výroba elektrickej energie. Ochránári dlhodobo upozorňovali na hrozby spojené s jeho výstavbou – napr. zhoršenie kvality podzemných a povrchových vôd, dopady na poľnohospodárstvo či faunu a flóru.

60 Články o vodnom diele sa dajú nájsť v ústredných tlačových orgánoch KSČ, *Rudom práve* a *Pravde*, intenzívne sa ním zaoberalo aj české samizdatové periodikum *Ekologický bulletin* alebo časopis bratislavských ochranárov *Ochranca prírody* (1985, roč. 9, č. 1).

diela očami ochranárov. Snahám o ochranu Podunajska a ekologizácii VD G-N sa systematicky venovali počas celých 80. rokov – v druhej polovici vznikla aj samostatná ZO č. 16, ktorej hlavnou tvárou bol biológ a disident Pavel Šremer.⁶¹

Partnerskou organizáciou ZO č. 6 sa koncom 80. rokov stala ZO č. 13. Jej vznik súvisí s ochranárskymi aktivitami pre mládež, ktoré na začiatku 80. rokov zabezpečovala ochranárska organizácia Strom života pod záštitou Socialistického zväzu mládeže. Išlo najmä o letné tábory (čistenie hradu Tematín, záchrana úzkorozchodnej železnice v Čiernom Balogu, práce na Trenčianskom hrade, na Spišskom hrade, na Kláštorisku, v Banskej Štiavnici a mnohých iných lokalitách). Na báze táborov Stromu života sa utvorila skupina mladých ľudí, ktorí sa rozhodli venovať záchrane kultúrnych a technických pamiatok aj priebežne počas školského roka. Kvôli právnej subjektivite založili v roku 1986 ZO č. 13. Organizovali letné tábory v Jurskom Šúre (čistenie kanála), v Banskej Štiavnici (čistenie systému jarkov zásobujúcich vodné nádrže – tajchy a záchrana meštianskeho domu č. 207), v Rusovciach (záchrana románskeho kostolíka). Zachraňovali tiež historický dom na Zelenej ulici v centre Bratislavy a dlhodobo sa venovali aj historickým železničným objektom. V Bratislave organizovali aj tzv. mestské hry. Ich náplňou bolo plnenie rôznych úloh v rámci mesta. V prieskume z roku 1987 udávali členovia ZO 13 svoje motivácie – boli nimi stretnutia s ľuďmi, zapojenie sa do netradičných aktivít, hľadanie vzťahu človek-prostredie, uvedomovanie si problémov či získanie úcty k hodnotám vytvorených predošlými generáciami.⁶²

Najznámejším počínom bratislavských ochranárov zo ZO 6 a ZO 13 bolo zostavenie kritickej publikácie *Bratislava/nahlas* v roku 1987. Nápad napísať text komplexne zhrňujúci environmentálne problémy sa objavil v *Ochrancovi prírody* už v roku 1979. Člen bratislavskej MO SZOPK Tibor Podoba vtedy prišiel s návrhom na zostavenie publikácie, ktorej autormi by boli členovia SZOPK z celého Slovenska a boli by tu uvedené „*najotrasnejšie prípady porušovania ekologickej rovnováhy a ničenia prírody*“.⁶³ Podľa Podobu ako cieľ si vytýčili urobiť publikáciu popularizačným spôsobom vo veľkom náklade, aby sa o problémoch dozvedela aj široká verejnosť, keďže – ako poznamenal – samotní členovia SZOPK vraj často nevedeli ani o tom, čo sa deje v susednej ZO.⁶⁴ Zdá sa však, že v danej dobe táto výzva nezarezovala a neskôr sa ukázalo, že ani

61 Český biológ a chartista Pavel Šremer (1946) žil v Bratislave a v 70. rokoch sa začal angažovať v SZOPK. Intenzívne sa venoval problematike Podunajska.

62 ZEMANOVÁ, Anna. Naša šťastná Trinásťka. In: *Príbehy 20. storočia*, 2020, roč. 3, č. 3, s. 61 – 62. ISSN 2585-9048.

63 PODOBA, T. Slovo, s. 13.

64 PODOBA, T. Slovo, s. 12 – 13.

v čase najväčšej aktivizácie nemali ochranári dostatok materiálu ani kapacity na to, aby dokument obsiahol územie celého Slovenska.

Po prvýkrát začali ochranári koncepcne uvažovať o dokumente sumarizujúcom problémy životného prostredia v Bratislave na ochranárskom plese v Devínskej Novej Vsi v marci 1987. Definitívny zámer vydať *Bratislavu/nahlas* bol odsúhlasený 4. júna 1987 na spoločnej schôdzi ZO č. 6 a ZO č. 13. Tematický súbor textov, zalomený do stranevej brožúry formátu A4, bol oficiálne označený za prílohu k zápisnici zo schôdze. Využitá tu bola už overená ochranárska prax pri publikovaní rôznych kritických textov – takéto „prílohy“ pre internú potrebu totiž na rozdiel od periodík nepodliehali zvláštnemu cenzúrnemu schvaľovaniu. Výsledkom práce kolektívu 23 autorov a 42 recenzentov na čele s redakčnou radou (Ján Budaj, Juraj Flamik, Fedor Gál, Eugen Gindl, Mikuláš Huba a Peter Tártár) bol dokument poukazujúci na environmentálne problémy, ktoré ohrozovali prírodu a ľudí v Bratislave a jej okolí. Zostavovateľom sa podarilo osloviť a získať texty od širokého spektra fundovaných odborníkov z oficiálnych inštitúcií, akými boli Slovenská akadémia vied, Slovenská vysoká škola technická, Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, MSPSOP, Stavoprojekt či URBION. Texty boli podložené oficiálnymi, hoci nie vždy dovedy verejne medializovanými štatistikami, správami či štúdiami z odborných časopisov a dennej tlače. Nemenej podstatné bolo, že okrem pomenovania problémov navrhovali aj ich riešenia. „*Bratislava/nahlas* znamenala úctyhodný produkt mnohých ľudí z mnohých inštitúcií prepojených nie inštitucionálne, ale neformálnou sieťou a spoločným bezprostredným problémom – Bratislavou.“⁶⁵ Viaceré z textov tvoriacich jadro Bratislavy/nahlas vyplývali z činnosti v predošliých rokoch.

Vydanie dokumentu okamžite vzbudilo pozornosť verejnosti. V prvom a druhom náklade, približne mesiac po sebe, bolo spolu vytlačených 3 000 kusov. Dopyt však spôsobil, že podľa neoficiálnych údajov, ktoré uvádza Mikuláš Huba, bolo mesiac po vydaní zároveň vyhotovených približne ďalších 60 000 kópií.⁶⁶ Takýto počin vzbudil pozornosť úradov aj Štátnej bezpečnosti (ŠtB). Po odvysielaní recenzie na *Bratislavu/nahlas* vo vysielaní rozhlasovej stanice Hlas Ameriky bola väčšia časť druhého vydania nelegálne zabavená ŠtB. Pavel Šremer označil publikáciu za vrchol ochranárskej činnosti na Slovensku.⁶⁷ Mikuláš Huba ju považuje za generačný manifest.⁶⁸ Išlo o fundovanú publikáciu, ktorá jasne a otvorene pomenovala ekologické a sociálne problémy hlavného mesta.

65 HUBA, Mikuláš, ed. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*. Bratislava: MO SZOPK, 1998, s. 7.

66 HUBA, M. Ideál, s. 101.

67 HUBA, M. Bratislava/nahlas po desiatich, Úvod; HUBA, Ideál, s. 101.

68 HUBA, M. Ideál, s. 101.

Ján Langoš v samizdate *Bratislavské listy* skonštatoval, že ak by aj kritika ochranárov nemala odozvu v podobe zmeny štátnej politiky, publikácia mala význam. „*Verejné vystúpenie ľudí z anonymity do pozície osobného ohrozenia má vysokú etickú hodnotu.*“⁶⁹

Čím bola *Bratislava/nahlas* výnimočná? V priebehu celých 80. rokov sa členovia MV SZOPK, ktorí chceli so svojou prácou viac expandovať na verejnosť, sťažovali na nezáujem. Sme presvedčení, že za úspechom bol najmä súbeh viacerých časových faktorov: ovplyvnili ho dôsledky jadrovej havárie v Černobyle, pri ktorej zlyhala režimová informačná politika natoľko, že sama výrazne podkopala dôveru verejnosti v štátne inštitúcie. Obavy z ekologických dôsledkov „špinavej“ priemyselnej výroby v meste a záujem o túto problematiku oživil aj šíriace sa správy o vtedy aktuálnom pláne vybudovať v Bratislave na vedecké účely malý jadrový reaktor. Publikácia samotná ponúkala možnosť získať celkový pohľad na stav životného prostredia v danom regióne, opierajúc sa o vysoký odborný kredit individuálnych autorov, ako aj organizácie SZOPK (ten si budovala minimálne od roku 1980, keď sa jej členovia zasadili o zastavenie výstavby v Roháčoch).

Štátne orgány museli byť zaskočené najmä rozsahom dokumentu a množstvom odborníkov, ktorí sa na jeho vypracovaní podieľali. Na porovnanie, od februára 1987 existovala aj iná, oficiálna analýza komplexne hodnotiaca stav životného prostredia a jeho negatívny vplyv na zdravie obyvateľstva na Slovensku. Vypracovala ju Slovenská komisia pre vedecko-technický a investičný rozvoj ako prílohu k prognóze vývoja SSR do roku 2010. Predsedom uvedenej komisie bol Milan Rusňák, ktorý bol zároveň aj podpredsedom vlády SSR. Často šokujúce informácie však podliehali utajeniu a zrejme by sa nikdy neboli dostali na verejnosť, resp. nie v plnom znení.⁷⁰ Naopak, *Bratislava nahlas* bola podľa Mikuláša Hubu „*prvá skutočne široko koncipovaná a dôsledne formulovaná kritika režimu od konca 60-rokov*“.⁷¹ Táto skutočnosť musela osoby zodpovedné za zlý stav životného prostredia nutne vyvádzať z miery.

Záver

Pojem ostrovy pozitívnej deviácie bol používaný v rôznych obdobiach a rôznymi ľuďmi v do istej miery odlišných významoch. Ochránárstvo v sebe spájalo viacero týchto významov „*pozitívnej deviácie*“ a vďaka svojej širokej členskej základni bolo azda najväčším z jej ostrovov. Svojím širokospektrálnym progra-

69 LANGOŠ, Ján. Od dreveníc k Nahlas/Bratislava. In: *Bratislavské listy*, 1988, roč. 1, č. 1, s. 6.

70 SNA, f. Slovenská komisia pre vedecko-technický a investičný rozvoj, k. 16, č. 0147/87-taj; Pozri tiež TIRPÁK, Ivan a Helena BELKOVÁ. *Ekologické súvislosti rozvoja SSR do roku 2010*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, 1988.

71 HUBA, M. Ideál, s. 101.

mom a étosom dokázali prepojiť ľudí z najrôznejších sfér spoločnosti, od akademickej obce zastúpenej prostredníctvom ekológov, biológov, geografov, historikov, sociológov či psychológov, cez študentov až po širokú verejnosť. Táto štúdia zachytáva len zlomok z množstva aktivít, ktorým sa v čase najväčšieho rozmachu bratislavskí ochranári venovali.

Myšlienka ochranárstva sieťovala občiansky disent, tajnú cirkev, bratislavskú umeleckú undergroundovú scénu so šedou zónou a ľuďmi z vedúcich funkcionárskych kruhov. Väčšina členov sa však dá zaradiť do šedej zóny. Pre mnohých bolo ochranárstvo sférou podnetnou pre osobný rast a rozvoj. „*Otvoril sa tu priestor pre množstvo nových sociálnych rolí, od praktikov a organizátorov cez komunikátorov, konceptorov a publicistov až po charizmatické vodcovské osobnosti,*“⁷² špecifikoval jednu z jeho funkcií sociológ Martin Bútora. V osobách odborníkov dochádzalo aj k prepájaniu rôznych vedeckých či výskumných inštitúcií, čo sa neskôr ukázalo ako podstatný faktor pri koncipovaní odborne fundovanej *Bratislavy/nahlas*.

Fungovanie na úrovni základných organizácií zväzu, založené na dobrovoľnej, demokratickej báze a vytváranie prirodzených komunít malo potenciál osloviť širokú verejnosť. „*Charakteristickým a zrejme dosť výnimočným rysom hnutia bratislavských ochranárov bolo personálne prepojenie konkrétnej manuálnej činnosti, organizačných aktivít a vysoko kvalifikovanej odbornej práce. Práve prostredníctvom tohto spojenia získavali legitimitu aj v tých segmentoch slovenskej spoločnosti, ktorým bol ochranársky étos a idealizmus nielen cudzí, ale možno aj podozrivý.*“⁷³ Široké zameranie bratislavského ochranárstva tak dokázalo pritiahnúť veľké množstvo záujemcov. Ich chápanie životného prostredia v sebe zahŕňalo aj sociálne aspekty, otázku zdravotníctva, mestskej infraštruktúry a služieb, čo boli témy, ktoré sa bytostne dotýkali občanov.

Ochranári sa vyznačovali iniciatívnosťou, s akou „zdola“ pristupovali k byrokratickým prekážkam či proskribovaným rozhodnutiam. Ich akcieschopnosť a nerezignovanie sa týkalo rovnako dlhodobého boja proti výstavbe Vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros, ničenia historických cintorínov, výstavbe budovy SNR či desiatok ďalších prípadov, keď posúvali hranice možnej kritiky či vplyvu na rozhodnutia štátnej moci. Pri svojich aktivitách často museli svojpomocne získavať financie a materiálne zdroje. Podobne ako stovky ďalších environmentálnych hnutí, združení či spolkov vo východnom bloku, ochranári sa dožadovali občianskej participácie vo veciach verejných a dialógu so štátnymi

72 HUBA, Mikuláš, ed. *Ponovembrové Slovensko I – II*. Bratislava: EuroUniPress. 1994, s. 102. ISBN 8096719114.

73 PODOBA, Juraj. Polozabudnutá legenda: Bratislava/nahlas s dvadsaťročným odstupom. In: HUBA, Mikuláš, ed. *Bratislava/nahlas ako výzva*. Bratislava: Geografický ústav SAV, 2008, s. 18. ISBN 9788096836581.

inštitúciami. *Bratislava/nahlas* bola výzvou pre nový druh otvorenej a demokratickej komunikácie s občanom a prelomenie skostnatenosti inštitúcií v ére perestrojky a glasnosti. Otvorenou kritikou sa ochranári dostávali do pozície hovorcov pravdy, získavali si dôveru občanov napriek či v dôsledku spochybňovania tlačovými orgánmi strany. Antropológ Edward Snajdr ich nazval dobovými antielitami, vyznačujúcimi sa neformálnosťou, otvorenosťou a egalitarizmom. Podľa neho navigovali profesionálov i amatérov k spoločenskej aktivite formou dobrovoľníctva, ako priestoru na seberealizáciu a sebayjadrenie.⁷⁴ Štátne štruktúry nedokázali adekvátne reagovať na iniciatívnosť občanov, ktorých aktivity vďaka kritickosti a nekompromisnosti mali opozičný charakter, napriek tomu, že samotní aktéri vedome neprekračovali rámce dovoleného a hovorili a písali o snahe vyvolávať dialóg.⁷⁵

Ochranárske hnutie malo taktiež funkciu „*ostrova slobody*“. Táto atmosféra sa naplno prejavovala nielen pri ochranárskych brigádach v prírode, ale najmä koncom 80. rokov aj na mestských konferenciách SZOPK v Bratislave. „*Majú dobrú náladu a istú bezstarostnosť, charakteristickú pre ľudí s nenarušenou sebaistotou a pozitívnym vzťahom k životu [...] V čase československej negativity a ľahostajnosti [...] sa zrazu ocitáme v prostredí, ktorého hlavným znakom je dôvera vo vlastné sily a vnútorná istota o svojej činnosti.*“⁷⁶ V súvislosti s pocitom slobody sa najčastejšie spomínajú ich výjazdové aktivity mimo miest, a teda mimo priamy dohľad oficiálnych orgánov, najmä záchrana ľudovej architektúry a iných historických pamiatok.⁷⁷ Ochránári nachádzali priestory slobody aj na rôznych neoficiálnych kultúrnych podujatiach, koncertoch či divadelných predstaveniach. Komunitný rozmer ochranárstva netreba podceňovať. Popri reálnom záujme o vzťah človeka a prírody a záchranu kultúrneho či prírodného dedičstva bol určite podstatným faktorom rozmachu hnutia.

Hrali významnú rolu vo vybudovaní, resp. prebudení ekologického povedomia obyvateľov Bratislavy, oživenia záujmu o životné podmienky v meste, vyburcovanie z apatie a pocitu bezmocnosti tvárou v tvár štátnemu kolosu. Vy-

74 SNAJDR, Edward. *Nature Protests. The End of Ecology in Slovakia*. Seattle: University of Washington Press, 2008, s. 72. ISBN 978-0295988566.

75 Najznámejšie osobnosti ochranárskeho hnutia (Mikuláš Huba, Peter Tatár, Pavel Šremer, Ján Budaj a iní) boli rozpracované ŠtB. Dialo sa tak najmä v súvislosti s ich kritikou prehradzovania Dunaja, *Bratislavou/nahlas* a medzinárodnými kontaktmi s ochranárskymi organizáciami vo východnom bloku a v západnej Európe či kontaktmi s osobnosťami disentu.

76 ZAJAC, Peter. Čo sme robili pred 30 rokmi: Čím ma fascinovali ochranári. In: *Denník N* [online]. 2019, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/1442415/co-sme-robili-pred-30-rokmi-cim-ma-fascinovali-ochranari/?ref=inc>> ISSN 2729-9198

77 Takýmito aktivitami boli najmä dreveničiarsťvo, záchrana mlynov a pily v Kvačianskej doline či svojpomocná rekonštrukcia kláštora v Marianke, ktorá sa neskôr stala dejiskom rôznych neoficiálnych kultúrnych podujatí.

znamne sa to prejavilo v prípade *Bratislavy/nahlas*. Prepájaním a prelínanim ostrovov pozitívnej deviácie sa v Bratislave vytvorili predpoklady aj na promptnú občiansku reakciu po udalostiach v Prahe 17. novembra 1989. Organizačné, teda priestorové, personálne aj technické zázemie „revolucionárom“ v prvých dňoch poskytol práve MV SZOPK. Ochránari sa spolu so študentmi, umelcami, spisovateľmi a akademikmi aktívne zapojili do diania a štruktúr Verejnosti proti násiliu a zohrali významnú rolu pri budovaní občianskej spoločnosti na Slovensku po páde komunistického režimu.

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje / Primary sources

Archívy a archívne pramene / Archives and Archives sources

Slovenský národný archív, fond Slovenská komisia pre vedecko-technický a investičný rozvoj, k. 16, č. 0147/87-taj

Slovenský národný archív, fond Ministerstvo kultúry SSR, k. 450, č.j. 759/87-1.

Edície prameňov a publikované pramene / Source editions and Published editions

BALUN, Peter. 1988. *Rok pred zmenou. Zborník a dokumenty*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. ISBN 9788089335138.

HUBA, Mikuláš, ed. *Ponovembrové Slovensko I – II*. Bratislava: EuroUniPress, 1994. ISBN 8096719114.

ŽATKULIAK, Jozef. *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1999. ISBN 80-967588-8-8.

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

ČERNÁ, Alena, LAMSER, Zdeněk a Eva TOŠOVSKÁ. *Co stojí péče o životní prostředí*. Praha: Svoboda, 1987.

GÁL, Fedor. *Z prvej ruky*. Bratislava: Archa, 1991. ISBN 80-7115-017-7.

KUSÝ, Miroslav. *Na vlnách slobodnej Európy*. Bratislava: Smena, 1990. ISBN 80-221-0157-5.

MARKUŠ, Jozef. *Súhrnná prognóza vedecko-technického, ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do roku 2010*. Bratislava: Ekonomický ústav, 1988.

MOLDAN, Bedřich, ed. *Stav a vývoj životního prostředí v Československu*. Praha: ÚV ČSOP, 1990.

SNAJDR, Edward. *Nature Protests. The End of Ecology in Slovakia*. Seattle: University of Washington Press, 2008. ISBN 978-0295988566.

SOROKIN, A. Pitrim. *Altruistic Love: A Study of American "Good Neighbors" and Christian Saints*. Boston: The Beacon Press, 1950.

TIRPÁK, Ivan a Helena BELKOVÁ. *Ekologické súvislosti rozvoja SSR do roku 2010*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, 1988.

Štúdie / Articles in Journals

- BÚTORA, Martin. Vyzdorúvanie alebo každodennosť pozitívnych deviantov. In: AČ, Michal et al. *Lesk a bieda každodennosti*. Bratislava: Smena, 1990, s. 76 – 88. ISBN 80-221-0057-9.
- IONIN, Leonid Grygoryevich: The Conservative Syndrome. In: *Soviet Sociology*, 1988, roč. 27, č. 2, s. 38 – 58.
- KRIVÝ, Vladimír. Efekty žaby a kravy v zauzleniach spoločenskej dynamiky. In: *Sociológia*, 1989, roč. 21, č. 3, s. 343 – 348.
- ŠIKLOVÁ, Jiřina. The “Gray Zone“ and the Future of Dissent in Czechoslovakia. In: *Social Research*, 1990, roč. 57, č. 2, s. 347 – 363.

Memoáre / Memoirs

- HUBA, Mikuláš. *Ideál, skutočnosť, mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*. Banská Bystrica: Pro, 2008. ISBN 978-80-89057-19-1.
- HUBA, Mikuláš. *Môj Vesmír II*. Bratislava: M. Huba, 2014. ISBN 978-80-971620-6-1.

Dobová tlač/ Press

- Boj o Roháče pokračuje. In: *Ochranca prírody*, 1980, roč. 4, č. 2, s. 23.
- BUDAJ, Ján. Ako ďalej? In: *Ochranca prírody*, 1983, roč. 7, č. 2, s. 22 – 25.
- BÚTORA, Martin. Pozitívni devianti alebo odklinanie stigmatizovaných. In: *Slovenské pohľady*, 1989, roč. 105, č. 12, s. 112 – 118.
- ČUNDRLÍKOVÁ, Beata a Karol MARHOLD. Sú Roháče zachránené? In: *Ochranca prírody*, 1980, roč. 5, č. 1, s. 15 – 17.
- DEVÁN, Pavel. SÚPSOP, alebo ochranári a pamiatkari. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 15.
- FERKO, Andrej. Tvorivosť malých foriem. In: *Dotyky*, 1980, roč. 1, č. 6, s. 12 – 15.
- GIBODA, Michal. Činnosť MO SZOPK Košice v rokoch 1979 a 1980. In: *Ochranca prírody*, 1980, roč. 4, č. 2, s. 16 – 17.
- HUBA, Mikuláš. Perspektívy bratislavského ochranárstva. Správa z konferencie. In: *Ochranca prírody*, 1984, roč. 8, č. 2 – 3, s. 14 – 20.
- HYKISCH, Anton. Nárazy zvlčlosti. In: *Literárny týždenník*, 1989, roč. 2, č. 11 (1989), s. 12 – 13.
- KOLÉNY, M. Príspevok geografov k propagácii ochrany prírody a tvorby životného prostredia. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 11.
- KOVAČIČ, Milan. Čo čakáme od zjazdu SZOPK? In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 2 – 3.
- KRIVÝ, Vladimír. Sociologický pohľad na problémy dneška. Hodnotové orientácie. Syndrómy, trendy, signály. In: *Nedel'ná Pravda*, 1988, roč. 21, č. 36, s. 10.
- LANGOŠ, Ján. Od dreveníc k Nahlas/Bratislava. In Bratislavské listy, 1988, roč. 1, č. 1, s. 6 – 7.
- PODOBA, Tibor. Slovo do diskusie. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 12 – 13.
- Naši dopisovatelia hlásia. In: *Ochranca prírody*, 1984, roč. 8, č. 2 – 3, s. 56 – 57.
- POLÁK, Š. Význam mestskej zelene. Náš podiel na ochrane životného prostredia Bratislavy. In: *Ochranca prírody*, 1979, roč. 3, č. 2, s. 4 – 9.
- SZOMOLÁNYIOVÁ, Soňa. Je sociálna zmena mimo nás? In: *Literárny týždenník*, 1989, roč. 2, č. 11, s. 10.
- SZOMOLÁNYIOVÁ, Soňa. „Malé veličiny“ a ich význam pre sociálnu dynamiku. In: *Sociológia*, 1989, roč. 21, č. 3, s. 349 – 358.
- Úvod. In: *Ochranca prírody*, 1980, roč. 4, č. 2, s. 2.
- Zachovajme si čistý stav mysle. Rozhovor s Ladislavom Snopkom. In: *Ahoj, Európa. Kultúrna príloha Verejnosti*, 1990, roč. 1, č. 14, s. 1.

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

- HOUDA, Přemysl. *Normalizační festival: Socialistické paradoxy a postsocialistické korekce*. Praha: Karolinum, 2019. ISBN 9788024643878.
- HUBA, Mikuláš, ed. *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*. Bratislava, MO SZOPK 1998.
- JANOUSEK, Miloš. *Divadlo u Rolanda alebo Roland retro*. Bratislava: Tália-press, 1996. ISBN 80-85718-32-4.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- BARNOVSKÝ, Michal. Industrializácia Slovenska a životné prostredie v období komunistického režimu. In: *Acta oeconomica Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, s. 55 – 71. ISSN 0572-3043.
- HALLON, Ludovít a Miroslav SABOL. Slovakia's economic and political development in the communist regime of post-1948 Czechoslovakia and its environmental context. In: BRAIN, Stephen, ed. *Environmentalism under authoritarian regimes: Myth, Propaganda, Reality*. London; New York: Routledge Taylor Francis Group, 2019, s. 145 – 161. ISBN 9780367664862.
- PERGA, Tetiana. The Fallout of Chernobyl. The Emergence of an Environmental Movement in the Ukrainian Soviet Socialist Republic. In: KIRCHHOF, Astrid, ed. *Nature and the Iron Curtain*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019, s. 55 – 72. ISBN 978-0-8229-8648-5.
- PODOBA, Juraj. Polozabudnutá legenda: Bratislava/nahlas s dvadsaťročným odstupom. In: HUBA, Mikuláš, ed. *Bratislava/nahlas ako výzva*. Bratislava: Geografický ústav SAV, 2008, s. 16 – 26. ISBN: 978-80-968365-8-1.
- PRŮCHA, Václav. Ambice a ekonomická realita dvou dekád (1969 – 1989). In: PRŮCHA, Václav et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992*. Brno: Doplněk, 2009, s. 688 – 694; 873-890. ISBN 978-80-7239-228-5.
- SPURNÝ, Matěj. Mezi vědou a politikou. Ekologie za socialismu a kapitalismu (1975 – 1995). In: KOPEČEK, Michal, ed. *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo 2019, s. 267 – 313. ISBN 9788073089146.
- ZEMANOVÁ, Anna. Naša šťastná Trinásťka. In: *Príbehy 20. storočia*, 2020, roč. 3, č. 3, s. 54 – 62. ISSN 2585-9048.

Internetové zdroje / Online sources

- BUDAJ, Ján. „Bratislava/nahlas: Príbeh“. In: *Blog – Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-15]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/blog/934675/bratislavanahlas-pribeh/>>
- HUBA, Mikuláš. Bratislavská ochránárska komunita nebola stádom nímandov. Reakcia na Šimečku. In: *Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/899509/ad-bratislava-bola-mestom-v-ktorom-sa-nedalo-dychat-huba-simecka/?ref=list>> ISSN 2729-9198.
- HUBA, Mikuláš. Ako komunisti cintorínmi podráždili takmer všetkých Bratislavčanov. In: *Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/904500/ako-komunisti-cintorinmi-podrazdili-takmer-vsetkych-bratislavcanov/?ref=list>> ISSN 2729-9198.
- ŠIMEČKA, Martin M. Bratislava bola mestom, v ktorom sa nedalo dýchať. In: *Denník N* [online]. 2017, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/895021/bratislava-bola-mestom-v-ktorom-sa-nedalo-dychat/?ref=inc>> ISSN 2729-9198.
- ZAJAC, Peter. Čo sme robili pred 30 rokmi: Čím na fascinovali ochránári. In: *Denník N* [online]. 2019, [cit. 2021-12-30]. Dostupné na: <<https://dennikn.sk/1442415/co-sme-robili-pred-30-rokmi-cim-ma-fascinovali-ochranari/?ref=inc>> ISSN 2729-9198.

ZERER, Anton: Česi by to nestrávil, vrel Štrougal. Tatrám odoprel olympijskú šancu. In: Pravda [online]. 2013, [cit. 2021-12-15]. Dostupné na: <<https://sport.pravda.sk/ostatne-sporty/clanok/257420-cesi-by-to-nestravili-vrel-strougal-tatram-odoprel-olympijsku-sancu/>> ISSN: 1335-4051.

O autoroch / About the authors

Mgr. Michal Ďurčo, PhD.

Historický ústav SAV, v.v.i.

Klemensova 19, 814 99 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: michal.durco@savba.sk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0244-4583>

SCOPUS: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=resultlist&authorId=57226347162&zone=>

WoS: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2478185>

Mgr. Júlia Čížová

Historický ústav SAV, v.v.i.

Klemensova 19, 814 99 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: julia.cizova@savba.sk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3848-5846>